

Олена Дзюба

**«У К Р А Ї Н А» І «М А Л О Р О С І Я»:
слова і поняття в українській мемуарній
літературі XVIII ст.**

У статті на основі аналізу текстів щоденників П. Апостола, Я. Маркевича, М. Ханенка та С. Лашкевича простежується вживання термінів «Україна» і «Малоросія», перший узвичаєний у побутовому мовленні, другий використовується переважно в офіційному контексті. Термін «Україна» у вузькому значенні означає для авторів поняття «дім», а в ширшому може бути «батьківщина».

Ключові слова: щоденники XVIII ст., П. Апостол, Я. Маркевич, М. Ханенко, С. Лашкевич, слова і терміни «Україна», «Малоросія».

The article deals with analysis the using of the terms «Ukraine» and «Little Russia» in the texts of diaries of Pavlo Apostol, Jakiv Markewycz, Mychailo Khanenko and Stepan Lashkevych. It is stated that the term «Ukraine» generally accepted in everyday speech, and the term «Little Russia» was used mainly in official contexts. The term «Ukraine» in the narrower sense was marked home but in the wide context it was denoted the «homeland».

Keywords: 18th Century diaries, Pavlo Apostol, Jakiv Markiewicz, Mychailo Khanenko, Stepan Lashkevych, Ukraine, Little Russia.

Гетьманщина, або Гетьманат — вживаний у сучасній історіографії політонім для позначення Української козацької держави з гетьманською формою правління в складі Російської імперії. Ця територіально-адміністративна одиниця фіксується в джерелах під двома ustalеними назвами — «Україна» і «Малоросія»¹. Якщо ці терміни трактувати в сенсі історичної семантики, як поняття і як слова, то, за теорією німецького вченого Р. Козеллека, необхідно брати до уваги відносний зв'язок між ними. Він пише, що «при вживанні слово може набувати однозначності. Натомість поняття приречене на багатозначність, щоб лишитися поняттям. Щоправда

¹ Про походження назв і термінів «Україна» та «Малоросія» та вживання їх у політичній культурі (1649–1659 рр.) див. статтю Т.В. Чухліба у цьому ж виданні.

поняття нерозривно пов'язане зі словом, але водночас воно є більше ніж слово: слово стає поняттям лише увібравши в себе в плані семантики й досвіду все те мереживо політичних і соціальних взаємозв'язків, в яких і задля позначення яких вживається це слово»². Як ці два терміни співвідносяться між собою, який з них переважав у першій половині XVIII ст. і яке мав смислове значення, цікаво простежити в писемних пам'ятках, зокрема, мемуарній літературі, представлений щоденниками козацької еліти — П. Апостола, Я. Марковича, М. Ханенка, С. Лашкевича, оскільки в мемуарах зафіксовано не лише повсякденне життя, службова діяльність, ведення господарства, в «мемуарній творчості особливо повно відображається історична самосвідомість автора»³.

Я. Маркович (1696–1770 рр.) і М. Ханенко (1693–1760 рр.) навчалися у Києво-Могилянській академії, коли там був професором Феофан Прокопович. Я. Маркович, син лубенського полковника А. Марковича, бунчуковий товариш, у відсутність свого батька виконував функції наказного полковника. Засідав у Лічильній комісії, недовго утримував після відставки батька у 1740 р. уряд генерального підскарбія, у чині якого власне і вийшов у відставку. Щоденник вів протягом 1717–1767 рр.⁴ М. Ханенко походив з родин правобережного гетьмана М. Ханенка та І. Ломиковського, генерального обозного часів гетьмана Івана Мазепи, разом з яким пішов у вигнання. М. Ханенко розпочав свою службову діяльність військовим канцеляристом у 1717 р. Він, вже як старший канцелярист, вів офіційний щоденник Генеральної військової канцелярії, який розпочинається подіями початку 1722 р. і закінчується смертю гетьмана І. Скоропадського у липні 1722 р.⁵ Восени 1722 р. Ханенко разом з С. Тарновським у супроводі козацького загону за дорученням генеральної старшини вирушив на Каспій-

² Козеллек Р. Минуте майбутне. Про семантику історичного часу. — К., 2005. — С. 125.

³ Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика XVIII — первой половины XIX века. — М., 1991. — С. 11.

⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. I–II. — М., 1859; Більш повне видання здійснив у трьох частинах (за 1717–1734 рр.) О. Лазаревський під назвою «Дневник генерального подскарбия Якова Марковича» (К., 1893; 1895; 1897). В. Модзалевський на замовлення Археографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка підготував частину щоденника (1735–1740 рр.), яка є найбільш повною. Видана у серії «Жерела до історії України-Руси», т. XXII (Київ–Львів, 1913). Рукопис щоденника в 10-ти книгах, за винятком 5 і 6, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського й проаналізований В.Й. Горобцем (Див.: *Горобець В.Й.* Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. — Вип. 7. — К., 1972).

⁵ Диариуш или журнал, тоестъ повседневная записка... наченный в 1722 году, и оконченой в том же году... войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком. — М., 1858. Перекладений українською мовою В. Шевчуком і опублікований у виданні «Малі українські діарії XVII–XVIII століть» (К., 2015).

ське побережжя, де в цей час Петро I зініціював свій Персидський похід, спрямований на завоювання торговельних шляхів, що вели з Північного Кавказу в Персію, і підкорення горців, з проханням дозволити обрати нового гетьмана. При цьому сам старший канцелярист підтримував кандидатуру П. Полуботка. У травні 1723 р. він в складі козацької депутації, яка мала намір домогтися у Петра I обрання гетьмана, прибув до Петербурга, за що разом з іншою старшиною був ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Повернувся М. Ханенко в Україну лише в 1726 р., згодом одержав посаду стародубського судді, у 1738 р. — уряд стародубського полкового обозного, а у 1741 р. — генерального бунчужного⁶. За часів гетьмана К. Розумовського він став генеральним хорунжим. З 1719 р. цей козацький старшина веде приватний щоденник, який закінчується короткими замітками за 1754 р. Зберігся щоденник не повністю, в ньому відсутні записи за 1734–1741, 1744, 1750–1751 рр.

Петро Апостол одержав домашню освіту, навчаючись у Петербурзі разом із сином князя О. Меншикова. Його батько — миргородський полковник Д. Апостол на перших порах підтримував І. Мазепу в намірах вийти з-під протекції московського царя Петра I, але потім з повинною пішов до царя. Сина його було взято до Петербурга як заручника, де він провів немало часу. С. Лашкевич також мав непогану освіту, розпочав свою діяльність в 1751 р. як канцелярист Генеральної військової канцелярії, в той час, коли було відновлено гетьманство. Він перебував при гетьмані К. Розумовському в його «похідній гетьманській канцелярії». Мав родинні зв'язки з гетьманом (брат по матері Ілля Васильович Журман був одружений на Агафії Стрешенцовій, родичці Розумовського), в 20 років став бунчуковим товаришем⁷. Далі обирався погарським земським суддею, підкоморним суддею, головою Новгород-Сіверського верхнього земського суду, одержав чин надвірного радника. Його щоденник є вже пам'яткою другої половини XVIII ст., де відображено події родинного життя, ведення господарства протягом 14 років — з 1768 р. до смерті автора 1782 р.⁸ Ф. Николайчик, який опублікував огляд його щоденника, писав, що «заметки Марковича и некоторые Н. Ханенка имеют политическое значение, между тем как все содержание дневника Лашкевича заключает в себе единственно культурно-исторический интерес»⁹.

Термін «Україна», як назва Гетьманщини, стає дедалі популярнішим вже у другій половині XVII ст.¹⁰ З часу визвольних змагань під проводом

⁶ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — К., 1884. — С. IX.

⁷ Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них // Киевская старина. — 1887. — №12. — С. 700.

⁸ Там же. — С. 703.

⁹ Там же. — С. 715.

¹⁰ Див.: Козут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Укр. іст. журн. — 2011. — № 3 — С. 60.

Б. Хмельницького гетьман і козацька еліта розглядали формування козацької держави в межах етнічних українських територій. В ході військових кампаній в боротьбі з Річчю Посполитою і Московською державою після смерті Б. Хмельницького мова йшла про козацьку державу — по обидва боки Дніпра. Й таке уявлення про територію козацької держави, яка називалася Україна, зберігалось в історичній пам'яті козацької еліти і в наступні часи. Свідченням цьому може бути запис у щоденнику М. Ханенка, який разом із В. Гудовичем і Я. Лизогубом протягом 1745–1749 рр. перебував у Петербурзі, домагаючись відновлення гетьманства. Старшинська депутація у листопаді 1749 р. в Москві передала К. Розумовському, який готувався стати гетьманом, 3 книги — «двѣ Статута литовского по руску и по полску печатные, третую — Статуты коронные, да трактатъ зъ Полцею 1686 году учиненный, которымъ уступлена полякамъ тогобочная Украина», а також «виписку гадацкой коміссіи»¹¹.

Назва «Малоросія» з часу прийняття Б. Хмельницьким протекторату московського царя стає офіційною, прийнятою у титулюваннях російських царів та діловодстві, відповідно зафіксованою і у діловодстві Гетьманщини. Проте навіть у офіційних документах, царських грамотах час від часу термін «Малоросія» не витісняє повністю «Україна». Це простежується, наприклад, у грамоті Петра I (4 листопада 1720 р.), яку записав у свій щоденник Я. Маркович: «Увѣдомились мы, что на Украинѣ, въ малороссійскихъ городахъ, за помощію Божією, хлѣбъ родился»¹². В грамоті мова йде про поставку з Гетьманщини у Смоленськ 30 тис. четвертей¹³ борошна. Його ж запис про старшинську депутацію у грудні 1720 р. «с прошеніємъ о милости въ нуждахъ малороссійскихъ» містить обидва терміни, зокрема, зазначається, що депутати «послани отъ цѣлой Украины». У присланому з Петербурга в Генеральну військову канцелярію в квітні 1741 р. указі йдеться про те, що «малороссійское правленіе» приймає київський губернатор генерал Ф. Леонтєв у зв'язку з тим, що генералу Кейту був даний указ «изъ Украины прибыть в С.-Петербургъ»¹⁴. Також грамота імператриці Єлизавети від 5 травня 1747 р. на обрання гетьмана розпочинається словами: «Понеже въ бытность нашу въ Украине, тамошня старшина и обыватели, именемъ всего нашего подданого народа малороссійскаго, намъ всеподданѣйше были

¹¹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 462.

¹² Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. I. — С. 6.

¹³ Четверть, як міра сипких тіл в Гетьманщині, становила 131,544 кг (Див.: Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. — К., 1975. — С. 158).

¹⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. II. — С. 137.

челомъ о опредѣленіи имъ по прежньому гетмана»¹⁵. Далі в грамоті згадана вже Малоросія: «в Малороссіи гетману по прежнимъ тамошнимъ правамъ и обикновеніямъ бытъ». Правопис терміну в указі різний — «Малой Россіи і Малороссіи». Імовірно, термін «Україна» був поширений при дворі, враховуючи вплив як фаворита імператриці О. Розумовського, так і присутність вихідців з Гетьманщини у багатьох сферах церковного, культурного життя (в придворній капелі, на службі в Академії, Синоді, Сенаті, Колегії іноземних справ та ін.). І навіть пізніше, за царювання Катерини II, коли термін «Малоросія» усталився у офіційних документах, великий князь Павло Петрович у листі до управляючого краєм генерал-губернатора П.О. Румянцева (19 січня 1776 р.) з приводу вербування у його полк людей, писав, що посилає «въ Украину, съ вѣдома Военной коллегіи для вербованія вольнихъ людей для моего полку»¹⁶.

Щодо мемуарної літератури, яка відображає усталені в повсякденному житті поняття, то в ній термін «Україна» переважає. Наприклад, у щоденнику П. Апостола, сина гетьмана Д. Апостола (він вів щоденник від травня 1725 року по серпень 1727 р. як в Україні, так і по дорозі до Москви та Петербурга і у самому Петербурзі), жодного разу не зустрівся термін «Малоросія», вжито виключно «Україна». Так, П. Апостол записує, що «отправили наши письма на Украину с Грабянкой, который поехал на Украину»¹⁷, або ж в іншому випадку, коли мова йшла про відправку листів: «отправил письма на Украину с Молявкой»¹⁸, чи «дописывал письма на Украину». Про одного із земляків, котрі в той час перебували у Петербурзі, автор записав: «Михаил Солодушенко уехал на Украину»¹⁹. Так і слуга його «Грицко отправился на Украину». Подібний запис є у щоденнику і щодо М. Ханенка, який після звільнення з ув'язнення «уехал на Украину»²⁰. Про капітана Опочиніна написано: «Капитан недавно прибыл из Украины». Якщо ці записи можна віднести до приватних, то інший запис, де мова йшла про наказ О. Меншикова його батьку, Д. Апостолу, укласти «верный отчет о всех доходах с Украины, которые получались до учреждения Малороссийской коллегии», свідчить про офіційне вживання терміну «Україна». Д. Апостол «весь день составлял записку, заключающую в себе перечисление всех доходов Украины»²¹, та передав її О. Меншикову. Але коли Д. Апостолу дозволили повернутися в Україну, і він повинен був скласти присягу на вірність, то вже в тексті присяги присутній термін «Малоросія». Він забов'язувався,

¹⁵ Дневные записки малороссійского подскарбья генерального Якова Марковича. — Ч. II. — С. 249.

¹⁶ Русский архив. — 1873. — Кн. 4. — С. 462.

¹⁷ Дневник П.Д. Апостола // Киевская старина. — 1895. — № 7–8. — С. 123.

¹⁸ Там же. — С. 125.

¹⁹ Там же. — С. 127.

²⁰ Там же. — С. 138.

²¹ Там же. — С. 133.

«живучи в Малой России никаких возмущений не токмо самому не чинить, но и других к тому не подущать»²². А далі П. Апостол записав у щоденнику: «Мой отец с помощью Божией виехал на Украину»²³. Таким чином, у щоденнику Петра Апостола «Малоросія» згадана лише у офіційному контексті, у всіх інших випадках він вживає «Україна». Цей термін, якщо вже рахувати, у невеликому за обсягом тексті згаданий понад 20 разів, і не лише у записах приватного характеру.

Щоденник Я. Марковича містить обидва терміни. Досить часто зустрічається «Україна» як у приватних повідомленнях, так і в розтлумаченні офіційних розпоряджень. Так, за 1718 р., де мова йде про візит гетьмана І. Скоропадського в Москву і Петербург, є запис, що гетьман виїхав із Петербурга «въ Украину іюля 23». І прибуття О. Меншикова в березні 1720 р., і його від'їзд у липні записано як «в Украину і з України». На початку свого щоденника Я. Маркович переважно вживає термін «Україна». Зокрема, він досить часто зустрічається у записах 1726 р., коли автор щоденника брав участь у Гілянському поході на Каспійське побережжя, перебував в укріпленні св. Хреста та в Астрахані. У березні 1726 р. Маркович записує у щоденнику, що слуга Гаврило виїхав разом з полковником Аракчеевим до Астрахані, а далі має «ѣхать въ Украину»²⁴. Але коли цього ж місяця він записує, що одержав лист із Астрахані від дядька Ф. Марковича, де той повідомляв, що «отпущени въ Малую Россию Тернавскій и Полу-нѣцкій»²⁵, то тут мова йде про офіційний дозвіл. «Мала Росія» вживається у Марковича переважно в контексті офіційних розпоряджень Малоросійської колегії, інших російських адміністративних інституцій. Так, в записі 28 червня 1726 р. Маркович зазначає, що «в Малой России колегія зъ бунчуковыхъ, которіе сами въ походъ низовій не поїшли, доправила со всякого по 100 рубъ». А далі зазначає, що його дядько Ф. Маркович і Якубович, які перебували у поході, одержали «вѣдомость з Украины»²⁶, нібито вони не з'явилися, або вважаються втікачами, і з їх маєтностей вимагають виплати штрафу. У всіх випадках у його щоденнику, коли мова йде про одержання листів, прибуття чи від'їзд товаришів, слуг, як правило, вживається «Україна». Так, перебуваючи у Хотинському поході 1739 р., він записав у щоденнику 30 серпня, що «Петро, син дядѣ моего Стефана Миклашевского, отпущен в Украину». Тобто, цей термін у Марковича ідентичний у вузькому значенні поняттю «дім», про що може свідчити такий запис: «отправиль крещенныхъ моихъ татарокъ домой, на Украину, вмѣстѣ съ

²² Там же. — С. 143.

²³ Там же. — С. 144.

²⁴ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1885. — Ч. II. — С. 19.

²⁵ Там же. — С. 22.

²⁶ Там же. — С. 67.

моими людьми»²⁷. Подібний контекст містить і запис про купівлю у Москві в 1742 р. у ігумена Йософата Горленка годинника за 37 руб., за якого «денги въ Украинѣ уплатить»²⁸, тобто вдома. Щодо позначень козацького війська Я. Маркович вживає термін «малоросійські козаки», як прийнято в офіційній термінології, але коли мова йде просто про козаків, то він пише 19 вересня 1726 р.: «на перемѣну пѣшимъ зъ Украины висилано сюда козаковъ»²⁹. Перебуваючи в 1728 р. у Москві, Я. Маркович занотовує царський указ про нечинення козакам і посполитим різних утисків з боку старшини, зокрема, миргородського полковника Г. Милорадовича. Цей указ в травні того ж року був відправлений у Глухів у 300 примірниках, як зазначав Маркович. А вже у серпні він записує, що «вѣдомо зъ Украины пану гетьману учинилось, что подданіе владѣльческіе стали непослушни своимъ державцамъ по прочтеніи печатнихъ указовъ»³⁰. Там, де Я. Маркович цитує офіційні розпорядження, він вживає термін «Малоросія». У березні 1736 р., під час російсько-турецької війни, в якій Гетьманщина понесла великі втрати як у живій силі, так і через забезпечення російської армії провіантом і фуражем, Я. Маркович фіксує у щоденнику всі розпорядження фельдмаршала Мініха та укази імператриці Анни Іоанівни щодо поповнення армії козацьким військом та постачання продовольством. І у цих розпорядженнях вживається виключно термін «Малоросія». Так, він записує 4 березня 1736 р., що фельдмаршал Мініх вимагав виставити на лінію 15 тисяч народу, з 8 дворів висилати одну людину, «понеже мужиковъ всехъ в Малой Россіи по ревизіи прошедшего 1735 года оказалось 111,000 (дворов)³¹. Я. Маркович переповідає указ імператриці Анни Іоанівни від 4 липня 1736 р. про передачу справи управління Гетьманщиною після смерті О. Шаховського І. Борятинському: «ея императорское величество указала въ Малой Россіи и въ слободских полках все правленіе, что имѣль умерший генераль князь Шаховский, поручить ему генерал-лейтенанту и кавалеру», але далі, де вже мова йде від автора щоденника, записано, що І. Борятинському було наказано «немедленно ѣхать прямо въ Украину»³². Відповідно вживає Я. Маркович і термін «народ малоросійський», коли мова йде про обіцяні «милості» імператриці Анни Іоанівни.

²⁷ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. I. — С. 191.

²⁸ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — С. 185.

²⁹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. II. — С. 91.

³⁰ Там же. — С. 245.

³¹ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — С. 3.

³² Там же. — С. 9.

В «Діаріуші» М. Ханенка, який є офіційним документом Генеральної військової канцелярії, термін «Україна» також зустрічається досить часто. Вже на перших сторінках, під час поїздки гетьмана І. Скоропадського до Москви у січні 1722 р., він записує, що у Сівську від імені гетьмана написаний лист до «пана полковника Чернігівського» (П. Полуботка) «с порученіємъ команди над всею Украинаю въ небитности панской»³³, тобто, на час відсутності гетьмана влада передавалася П. Полуботку. Враховуючи ту обставину, що цей лист не пов'язаний з російськими офіційними установами і має характер розпорядження гетьмана, то запис Ханенка може свідчити, що термін «Україна» був узвичаєний у діловодстві Гетьманщини. Цікаво, що в цьому ж листі зазначено про відмову прийняти на себе ці обов'язки миргородським полковником Данилом Апостолом. Вже будучи у Москві, гетьман І. Скоропадський мав розмову (дискурс, як писав Ханенко) з канцлером Г. Головкіним про збір грошей на Києво-Печерський монастир та про інші інтереси «Малої Росії», оскільки перемовини велися з російським високопосадовцем, але далі Ханенко пише, що гетьман дякував канцлеру за виведення з «України» двох полків³⁴. Ця фраза уже була від самого автора, що також є свідченням узвичаєності терміну «Україна» в Гетьманщині. Ханенко записує у щоденник у лютому 1722 р. про видачу подорожнього листа для дружини Київського губернатора Голіцина на 58 підвід для перевезення її речей до Москви «чрезь Украину з Киева»³⁵. Про донесення в Колегію іноземних справ щодо самовільного приїзду до Москви київського, миргородського і прилуцького полковників мемуарист передає наказ гетьмана негайно повернутися «въ Украину». Так і листи, про що неодноразово згадано у щоденнику, відправлені від імені Скоропадського з Москви «в Украину». І в проханні від імені татарського хана, послі якого приїхали до Москви і вимагали від гетьмана покарати винних, значиться: «чтобъ ставшіеся имъ въ Украинѣ шкoды были нагoрoжены»³⁶. Але коли мова йшла про офіційні документи, то вже фігурує «Малоросія», як в указі імператора про забезпечення відправки з Києва до Нижнього Новгороду заліза «чрезь Малую Россію». Також і при передачі розмови гетьмана з Петром I про вакантні посади полковників записано «Мала Росія».

У приватному щоденнику М. Ханенка спочатку переважає термін «Україна». Так, перебуваючи у Петербурзі 30 травня 1732 р., він записав, що син духовника цесарівни Єлизавети Костантія Олексій відправляється «на Украину». В 1745 р. у Петербурзі Ханенко занотує в щоденник 24 липня,

³³ Диариуш или журнал, тоестъ повседневная записка... наченный в 1722 году, и оконченной в том же году... войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенко. — С. 10.

³⁴ Там же. — С. 13.

³⁵ Там же. — С. 27.

³⁶ Там же. — С. 36.

що відправив через бунчукового товариша Івана Сангурського, який відбував в Україну, листи для передачі у Глухів³⁷. А 8 серпня цього ж року записав, що передав додому «9 книжокъ русскихъ печатнихъ и манускрипта объ Украинѣ»³⁸, імовірно, мова йшла про «Короткий опис Малоросіі». Можливо, саме з цього рукопису була зроблена у Петербурзі копія, оскільки, як пише А. Бовгіря, гетьман К. Розумовський, за наказом якого у 1753 р. було укладено дві рукописні книги, що містили текст «Короткого опису Малоросіі», «мав у своєму розпорядженні більш ранній рукопис»³⁹. Але у листопаді того ж 1745 р. Ханенко передає листи додому через Філімона Шатила (батька О. Шафонського), який з Петербурга від'їздив в «Малоросію». Імовірно, під впливом контактів із великоросійськими чинами і вирішення різних справ, як приватних, так і «общенародних», де основним було відновлення гетьманства (саме цим було обумовлене довготривале перебування старшинської депутації М. Ханенка, В. Гудовича і Я. Лизогуба у Петербурзі та Москві), автор записів вживає термін «Малоросія». У записах за 1746 р. термін «Україна» не згадується. У січні цього року М. Ханенко записує, що відправлений придворний півчий «въ Малую Россію для вибору пѣвчихъ»⁴⁰. І в інших записах, де мова йде про листи, зазначається, що вони з оказією відправлялися «в Малоросію». Проте в січні 1747 р. мемуарист занотовує про смерть генерального підскарбія Андрія Марковича «в Украинѣ», а далі йдеться про від'їзд синів генерального підскарбія І. Скоропадського з Петербурга «в Малоросію». Довідавшись, що в Україну для обрання гетьмана має їхати І. Гендриков, старшинські депутати М. Ханенко, В. Гудович і Я. Лизогуб доволі часто його відвідували й, можливо, обіцяли подарунок. Це стало причиною чуток, «будто у насъ учинени посули великіє посылающей персонѣ въ Украину для избранія гетмана» (26 квітня 1748 р.). Тобто, там, де мова йде про справи на батьківщині, для М. Ханенко прийнятний термін «Україна». Так і про бажання «іноземки Катерини Іванівни» їхати для навчання дітей німецької мови і жіночого рукоділля він пише: «до насъ в Украину»⁴¹. Але коли йдеться про події, пов'язані з офіційними імперськими справами, — «тоді Малоросія». Інколи терміни «Україна» і «Малоросія» у М. Ханенка виступають як синоніми. Так, 24 лютого 1748 р. до Петербурга прибув «гайдук дворцовий Сава Чиншевич приїхавшій зъ України». Наступний запис, де мова йде про цього ж гайдука, який прийшов до нього і приніс листи від дружини та племінника Йосифа (йому М. Ханенко, імовірно, доручав вести справи по господарству,

³⁷ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 250.

³⁸ Там же. — С. 251

³⁹ Бовгіря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Списки та редакції творів. — К., 2010. — С. 129.

⁴⁰ Дневник генерального хорунжего Н. Ханенко. — С. 264.

⁴¹ Там же. — С. 332.

оскільки писав до нього досить часто), вже містить вислів: Сава, «приїхавший зь Малої Россіи»⁴².

Як пов'язані терміни «Україна» і «Малоросія» з поняттям «отчизна», в щоденниках простежити складно. Вживання їх в значенні «вітчизни» в літописі Грабянки, ширша редакція якого відноситься до того ж часу, що і щоденники, проаналізовані у статті С.О. Багра⁴³. Так, автор пише, що назва «Україна» зустрічається в тексті короткої редакції, укладеної в кінці XVII ст., 43 рази, а у ширшій редакції, укладеній в першій половині XVIII ст., — 114 разів, при цьому зазначає, що 13 згадок пов'язані з поняттям «вітчизни», в інших випадках вживається на «позначення конкретних територіальних просторів, без вираження пієтету до них»⁴⁴. При цьому, як зазначає далі автор, в короткій редакції термін «Мала Росія» вжито лише двічі, у ширшій редакції — 31 раз, й він «перетинається з образом вітчизни п'ять разів, хоч однозначно про це твердити не можна»⁴⁵. Щодо мемуарної літератури, то автори щоденників, коли пишуть «поїхав» чи «приїхав з України», «одержав» чи «надіслав листи в Україну чи з України», не називають її «отчизною», але, здається, і не вкладають в це поняття лише значення території. Характерно, що термін «Україна» вживається переважно в контексті перебування автора поза межами Гетьманщини — в поході, в Москві, в Петербурзі. Й тут Україна для них — рідний дім, який так чи інакше пов'язаний з поняттям «батьківщина». Тому й «отчизна» у листі сина М. Ханенка Василя, який навчався в університеті м. Кіля і радів звістці про відновлення гетьманства, може бути «Україна», а не «Малоросія», як вважає М. Яременко⁴⁶. У Я. Марковича є і вислів «цей край». Так він записав у своєму щоденнику 7 січня 1741 р., коли з Гетьманщини їхала депутація для вітання сходження на престол Іоанна Антоновича до Петербурга «сь поздравленіємь от сего края», що також може означати вітчизну. У другій половині XVIII ст., після ліквідації гетьманства і утворення Малоросійської колегії, термін «Україна» вживається до конкретних місцевостей Гетьманщини, як це, наприклад, має місце у щоденнику С. Лашкевича, коли він пише, що поїхав до тестя Г. Галагана в Сокиринці «на Україну» (Лашкевич мав володіння в Стародубському полку). Щодо сусідів автор записів пише, що послав людей «в Білорусію»⁴⁷.

⁴² Там же. — С. 355.

⁴³ Багра С.О. Вітчизна Григорія Грабянки: міркування про поширення поняття козацької вітчизни в Гетьманщині у кінці XVII — першій половині XVIII с. // Сіверщина в історії України. — Київ–Глухів, 2013. — С. 188–191.

⁴⁴ Там само. — С. 190.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Яременко М. Освітні стратегії козацької еліти у XVIII ст. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 397.

⁴⁷ Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них. — С. 706.

Таким чином, на підставі наведених прикладів можна вважати, що у таких документах особистісного походження, як щоденники, переважає термін «Україна», в якому поєднується значення власного дому і вітчизни, що є свідченням усталеності цього поняття у свідомості козацької еліти першої половини XVIII ст. Термін «Малоросія» вживається переважно у офіційному контексті. Частіше він зустрічається у щоденнику М. Ханенка з огляду на його діяльність у адміністративних органах управління Гетьманщиною. Інколи ці два терміни виступають як синоніми.